

บทที่ ๔

เมตตาเจโตวิมุตติอันเป็นบาทฐานในการบรรลุธรรม

เมตตาเจโตวิมุตติ เป็นธรรมะที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมตตาเจโตวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นแห่งจิตด้วยอำนาจเมตตา^๑ หรือความหลุดพ้นแห่งจิตด้วยอำนาจเมตตาจาก รูปฌาน เป็น อรูปฌานได้แล้ว^๒ ดังนั้น พระอรหันต์ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ดี ได้เฉพาะรูปฌานก็ดี ได้ทั้งรูปฌาน อรูปฌาน และนิโรธสมาบัติก็ดี ย่อมได้ทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติทั้งหมด^๓ แสดงให้เห็นว่า สมถะและวิปัสสนา เป็นธรรมคู่กันทั้งมรรคและผล เจโตวิมุตติเป็นผลของสมถะ ปัญญาวิมุตติเป็นผลของวิปัสสนา แต่ถ้าได้รูปสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหันต์ ย่อมได้ชื่อว่า อุภโตภาควิมุตติ^๔

๔.๑ พระอรหันต์ผู้เป็นอุภโตภาควิมุตติ

๔.๒ การเจริญวิปัสสนาของผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติ

๔.๓ วิโมกข์

๔.๔ การอธิฐานจิต

๔.๕ สรุปรายบท

๔.๑ พระอรหันต์ผู้เป็นอุภโตภาควิมุตติ

อุภโตภาควิมุตติ หมายถึง ผู้บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนได้รูปสมาบัติ และใช้สมถะเป็นพื้นฐานในการบำเพ็ญวิปัสสนาจนได้บรรลุอรหัตตผล^๕ เป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติด้วยเสมอ^๖

^๑ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓.

^๒ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓.

^๓อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^๔พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘), เอกสารประกอบการสอนรายวิชา สติปัฏฐานภาวนา, (นครปฐม: ม.ป.ท., ๒๕๕๖), หน้า ๔๘๕-๔๘๗.

^๕อ.สถิตก.อ. ๓/๑๔/๑๖๐, อ.นวก.อ. ๓/๔๕/๓๑๖.

อุกโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึงท่านผู้หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณภาวนา ได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ คือ ฌานสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ^๗ ด้วยนามกาย ย่อมได้เจโตวิมุตติ ขึ้นอรุปสมาบัติก่อน และสิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา เป็นพระอรหันต์ผู้ได้ปัญญาวิมุตติด้วยเสมอ^๘

เจโตวิมุตติ หมายถึง ผู้หลุดพ้นแห่งจิตจากรูปกายด้วยอรุปสมบัติ ๔ ออกจาก ได้แก่ อปฺปนาสมาธิ แต่หมายถึง “มรรคและผล” ตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป จะต้องมาคู่กับปัญญาวิมุตติเสมอ^๙

อุกโตภาควิมุตตินั้น มี ๕ ประเภท คือ บุคคลผู้ได้อรุปสมาบัติ ๔ ออกจากอรุปสมาบัติ แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลายบรรลुพระอรหันต์มี ๔ ประเภท และพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้วบรรลุพระอรหันต์ ๑ ประเภท

อุกโตภาควิมุตติ แปลว่า ผู้หลุดพ้นโดยส่วนทั้งสอง คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมบัติและหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือด้วยวิกขัมภะ (ข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌาน) หนหนึ่ง และด้วยสมุจเฉท (ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญา) อีกหนหนึ่ง จำแนกได้ ๔ ประเภท ดังนี้

๑. พระอุกโตภาควิมุตติ ผู้ได้อรุปฌานอย่างน้อยหนึ่งชั้น แต่ไม่ได้โลกีย์วิชา, อภิญญา
๒. พระเทวิชชะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติผู้ได้วิชา ๓^{๑๐}
๓. พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติผู้ได้อภิญญา ๖^{๑๑}
๔. พระปฏิสัมภีทปตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตติผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔

^๖ อิง.จตุกก. (ไทย) ๙๓/๘๗/๑๓๓.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙/๗๕-๗๖.

^๘ อิง.จตุกก. (ไทย) ๙๓/๘๗/๑๓๓.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๓๐๘-๓๒๐.

^{๑๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๒, ๓๙๘/๒๙๒, อิง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๒/๒๒๕.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓๑/๓๐๗, อิง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๒๗๓/๓๑๑, เป็นต้น.

อีกประการหนึ่ง แม้ผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ได้ ทั้งอนุโลม และปฏิโลม เข้าออกได้ตามความต้องการ และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปด้วย ประจักษ์แจ้ง เข้าถึง รู้ยิ่งเอง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ที่ไม่มีอาสวะก็เรียกว่า อุภโตภาควิมุตติ เช่นกัน^{๑๒}

ความหมายตาม “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม” ได้แสดงทัศนะในความหมายของ “เจโตวิมุตติ” ดังต่อไปนี้ คือ เจโตวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นแห่งจิต, ความหลุดพ้นด้วยอำนาจการฝึกจิต, ความหลุดพ้นแห่งจิตจากราคะ ด้วยกำลังแห่งสมาธิ

ฉาน แปลว่า การเพ่ง อันเป็นลักษณะกิริยาของการเจริญสมถกัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นผลผลิตของสมถภาวนา ดังปรากฏในบทที่ ๒ แล้ว

ญาณ แปลว่า ความรู้ อันเป็นลักษณะอาการของจิตที่มีความเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เจริญขึ้น ซึ่งเป็นผลผลิตของสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน แต่ส่วนมากแล้วก็จะมุ่งไปถึงวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นหลัก

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาอาศัยการเจริญสมถภาวนาเป็นบาทฐานให้เกิดทั้งโลกียญาณ และโลกุตตรญาณ ฉะนั้น ผู้เจริญญาณที่ต้องอาศัยฉานเป็นบาทฐาน เพื่อให้เกิดญาณ ฉานจึงมีความสัมพันธ์กับญาณใน ๒ ลักษณะ คือ ๑) ฉานที่สัมพันธ์กับโลกียญาณ และ ๒) ฉานที่สัมพันธ์กับโลกุตตรญาณ

สรุปความหมาย ของเจโตวิมุตติ คือ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต เป็นชื่อของอรหัตตผลจิต ซึ่งหลุดพ้นจากเครื่องผูกคือกิเลสทั้งปวง เป็นสมาธิในอรหัตตผล ผู้เจริญสมถะเพื่อให้เกิดสมาธิได้ฉาน ได้แก่ รูปฉาน ๔ ในจตุกกนัย หรือรูปฉาน ๕ ในปัญจกนัยและอรูปฉาน ๔^{๑๓} และนิโรธสมาบัติใช้ฉานเป็นบาทเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลอรหัตตผล ก็ได้ชื่อว่า อุภโตภาควิมุตติ คือผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน หมายถึงท่านผู้หลุดพ้นจากรูปฉานด้วยอรุปสมาบัติ และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค ได้แก่ พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถภาวนาได้สัมผัสวิโมกข์ ๘ คือ ฉานสมาบัติและนิโรธสมาบัติ^{๑๔} ด้วยนามกาย ท่านย่อมได้ เจโตวิมุตติ ขึ้นอรุปสมาบัติ และสิ้นอาสวะ เพราะเห็น

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๕-๖๖/๘๓-๘๔.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๒๓-๖๒๖/๔๑๓-๔๑๕.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒๙-๑๓๐/๗๕-๗๖.

ด้วยปัญญาเป็นพระอรหันต์ผู้ได้ ปัญญาวิมุตติ ดังนั้น พระอรหันต์อุกโกฏภาควิมุตติ ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ^{๑๕} ดังนั้นพึงทราบว่าการบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ย่อมได้ทั้ง เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติเสมอ^{๑๖}

๔.๒ การเจริญวิปัสสนาของผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติ

วิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นคำสอนที่พระบรมศาสดาทรงค้นพบได้ด้วยปัญญาของพระองค์เอง เป็นสิ่งที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนานี้เท่านั้น ถือได้ว่าเป็นเรื่องยากที่จะเกิดมีขึ้นได้ ถ้าผู้ใดได้ศึกษาและน้อมนำมาสู่การปฏิบัติ ย่อมได้รับผล คือ ความร่มเย็นเป็นสุข และสามารถบรรลุถึงการทำให้สุดแห่งกองทุกข์ได้ คำสอนของพระพุทธองค์จึงงามไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดประกอบไปด้วยเหตุและผล ดับทุกข์ได้จริง เปรียบเหมือนบุคคลหายของทีครว่า เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง หรือส่องประทีปในที่มืดเพื่อคนตาบอดจักษมองเห็นรูป^{๑๗} ในบทนี้ผู้ศึกษาการเจริญวิปัสสนาของผู้ได้เมตตาเจโตวิมุตติ

พระไตรปิฎก ปรากฏในหลายพระสูตรที่ได้กล่าวถึงฌานเป็นตัวสนับสนุนให้ญาณเกิดผู้ที่จะบรรลุถึงญาณปัญญาพ้นจากทุกข์ได้ก็มีบางส่วนอาศัยฌานเป็นบาทฐานให้วิปัสสนาภาวนาเกิดขึ้น ดังปรากฏในสามัญญผลสูตรว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนินปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุ นั้น น้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ รู้ชัดอย่างนี้ว่า กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่างประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากบิดามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้”^{๑๘}

ความปรากฏในสามัญญผลสูตรนั้น เป็นความสัมพันธ์ของฌานกับญาณในลักษณะของการเป็นบาทฐาน หมายถึง เป็นลักษณะของการสนับสนุนกัน ซึ่งในที่นี้ ฌานเป็นคุณสมบัติ

^{๑๕} องค์กร. (ไทย) ๒๑/๘๗/๑๓๓.

^{๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๓๐๘-๓๒๐.

^{๑๗} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๙๘/๑๒๖., ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๓/๔๘๐.

^{๑๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๔/๗๗., ที.สี. (ไทย) ๙/๔๗๒/๒๐๕.

วิปัสสนาให้เกิดญาณหรือเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้เกิดญาณ ข้อความในสามัญญผลสูตรที่บอกว่า ฌาน เป็นบาทฐานของญาณนั้นมีปรากฏในข้อความที่ว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดั่งเนิน” เป็นต้น หมายถึง การเจริญสมถภาวนาจนได้ฌานแล้ว ผู้เจริญสมถกัมมัฏฐานนำจิตที่เป็นสมาธิระดับอุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้วนั้นมาปฏิบัติวิปัสสนาต่อ ในข้อความว่า “เพื่อญาณทัสสนะ” คำว่า “ญาณทัสสนะ” นั้นพระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายถึง ความรู้และความเห็นตรงตามเป็นจริง อันได้แก่ มรรคญาณ ผลญาณ สัพพัญญุตญาณ ปัจจเวกขณญาณ หรือวิปัสสนาญาณก็ได้^{๑๙} แต่ในที่นี้หมายถึงวิปัสสนาญาณ^{๒๐} ซึ่งเป็นการเจริญวิปัสสนาต่อจากฌานที่ได้เจริญจนเกิดวสีภาพแล้วชื่อว่า ฌานเป็นบาทฐานของวิปัสสนาญาณ

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นได้จากสมถปุพพังคมนัยเพราะ ผู้ปฏิบัติดำเนินตามให้ถูกต้องกับจริตนิสัยที่ตนได้เคยสั่งสมมาก่อนแล้วสามารถทำมรรค ผล นิพพาน ให้เจริญงอกงามไปบุลย์ได้ทั้งหมดความสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย

สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมณำหน้า เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณำหน้า (สมถปุพพังคม วิปัสสนา ภาเวติ) เจริญวิปัสสนามีสมณำหน้า ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมาธิ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา สมณะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง^{๒๑}

คัมภีร์อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต และคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ยังปรากฏเนื้อความที่พระอานนทกล่าวว่า ผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุ หรือภิกษุณี ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตต์ ในสำนักของเราด้วยมรรคครบทั้ง ๔ ประการ หรือมรรคใดมรรคหนึ่งในมรรค ๔ ประการ

๑. ภิกษุเจริญวิปัสสนาอันมีสมณำหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมณำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้นสังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

^{๑๙} ที่.สี.อ. ๒๓๔/๑๔๘.

^{๒๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๙/๑/๓.

^{๒๑} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒/๓๐๗., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๔.

๒. ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้า เมื่อเธอเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

๓. ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน อยู่ มรรคเกิดขึ้น เธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่น เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรค นั้น สังโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

๔. ภิกษุมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมอุจจ แต่ครั้งถึงคราวเหมาะที่จิตนั้น ตั้งแน่วสงบ สนิทลงได้ในภายใน เด่นชัดเป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ เธอเสพคุ่นเจริญทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพคุ่นเจริญทำให้มากซึ่งมรรคนั้น สังโยชน์ย่อมถูกละได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป^{๒๒}

ธรรมะระดับปัญญาเป็นหลักธรรมที่มุ่งฝึกฝนจิตให้เกิดปัญญา สามารถเอาชนะอนุสัยกิเลสที่แอบแนบประจำอยู่ในจิตได้สำนึก (ภวังคจิต) ได้อย่างรู้เท่าทัน โดยมีความรอบรู้สภาวะที่เป็นจริงของสรรพสิ่งตามที่มันเป็น หรือตามความเป็นจริง เช่น รู้จักเข้าใจว่าทุกชีวิตที่เกิดมา ย่อมมีเกิด แก่ เจ็บ ตาย เสื่อมสลาย ไปในที่สุด ฯลฯ การปฏิบัติธรรมด้วยการเจริญสมณะและวิปัสสนา กัมมัฏฐานนี้เป็นเหตุปัจจัยที่สนับสนุนกัน โดยจัดเป็นการเจริญวิปัสสนาที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฝึกฝนอบรมจิต^{๒๓}

เมตตาเจโตวิมุตติ คือ เมตตาที่เกิดจากตถิยามาน และจตุตถยามาน เพราะพ้นจากปัจจัย ๕ (ธรรมที่เป็นข้าศึก) กล่าวคือ นิรวรณ ๕ ประการ ได้แก่ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุกจะ วิจิกิฉา^{๒๔} หรือความหลุดพ้นแห่งจิตด้วยอำนาจเมตตาจาก รูปมาน เป็น อรูปมานได้แล้ว^{๒๕} และเมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงก็มี เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงก็มี เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายก็มี คือ เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕

^{๒๒} อย.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๓๘., ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓๔/๔๑๓.

^{๒๓} พระครูสิทธิสารโสภิต (ชาคาร), “ศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวิมานวัตถุ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๖๖.

^{๒๔} อย.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๓/๔๒๙., อย.เอกก.อ.๑/๑๗/๔๒., อย.ฉก.อ.๓/๑๓/๑๐๔.

^{๒๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓.

อย่าง เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจง ๗ อย่าง เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการ
๑๐ อย่าง^{๒๖}

๑. เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ อย่าง ดังนี้ คือ

๑) ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียน ไม่มีทุกข์ ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษา

ตนเกิด

๒) ขอปาณชาติทั้งปวง...

๓) ขอภูตทั้งปวง...

๔) ขอบุคคลทั้งปวง...

๕) ขอผู้ที่นับเนื่องด้วยอรรถภาพทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์

มีสุข รักษาตนเกิด

การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจงด้วยอาการ ๕ อย่างนี้

๒. เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจง ๗ อย่าง ดังนี้ คือ

๑) ขอสตรีทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียน ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเกิด

๒) ขอบุรุษทั้งปวง...

๓) ขออารยชนทั้งปวง...

๔) ขอนารยชนทั้งปวง...

๕) ขอเทวดาทั้งปวง...

๖) ขอมนุษย์ทั้งปวง...

๗) ขอวินิปาตีกสัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุขรักษา

ตนเกิด

การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจง ๗ อย่างนี้

๓. เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการ ๑๐ อย่าง ดังนี้ คือ

๑) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพาจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุข

รักษาตนเกิด

^{๒๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๑.

๒) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศปัจฉิม...

๓) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดร...

๔) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณ...

๕) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์...

๖) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพ...

๗) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสาน...

๘) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดี...

๙) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...

๑๐) ขอสัตว์ทั้งปวงในเบื้องบนจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด ขอปาณชาติทั้งปวงในทิศบูรพา... ขอภูตทั้งปวง... ขอบุคคลทั้งปวง... ขอผู้ที่นับเนื่องด้วยอัตภาพทั้งปวง... ขอสตรีทั้งปวง... ขอบุรุษทั้งปวง... ขออารยชนทั้งปวง... ขออนารยชนทั้งปวง... ขอเทวดาทั้งปวง... ขอมนุษย์ทั้งปวง...

๑) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุขรักษาตนเถิด

๒) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศปัจฉิม...

๓) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดร...

๔) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณ...

๕) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์...

๖) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพ...

๗) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสาน...

๘) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดี...

๙) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้อง...

๑๐) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุขรักษาตนเถิด

การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปสู่ทิศทั้งหลายด้วยอาการ ๑๐ อย่างนี้^{๒๗}

^{๒๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒/๔๖๒-๔๖๓.

๔. การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติว่าด้วยอินทรีย์ อินทรีย์วาร วาระว่าด้วยอินทรีย์ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่สัตว์ทั้งปวงด้วยอาการ ๘ อย่างนี้^{๒๘} คือ

- ๑) ด้วยเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้นสัตว์ทั้งปวง
- ๒) ด้วยเว้นการฆ่า ไม่ฆ่าสัตว์ทั้งปวง
- ๓) ด้วยเว้นการทำให้เดือดร้อน ไม่ทำสัตว์ทั้งปวงให้เดือดร้อน
- ๔) ด้วยเว้นความย่ำยี ไม่ย่ำยีสัตว์ทั้งปวง
- ๕) ด้วยเว้นการเบียดเบียน ไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง
- ๖) ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่าได้มีเวรกัน
- ๗) จงเป็นผู้มีสุข อย่ามีทุกข์
- ๘) จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์

เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเมตตา จิตคิดถึงธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเจโต จิตพ้นจากพยาบาทและกิเลสที่กัฏฐมรุมจิตทั้งปวง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิมุตติ เมตตาด้วย เป็นเจโตวิมุตติด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ^{๒๙}

ผู้เจริญเมตตาน้อมใจเชื่อดด้วยศรัทธาว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสัทอินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาประกอบด้วยสมาธิว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร...” ชื่อว่าอบรมแล้วด้วยวิริยอินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาตั้งสติไว้มั่นว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” ชื่อว่า อบรมแล้วด้วยสติอินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาตั้งจิตไว้มั่นว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” ชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสมาธิอินทรีย์

ผู้เจริญเมตตารู้ชัดด้วยปัญญาว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” ชื่อว่า อบรมแล้วด้วยปัญญินทรีย์

^{๒๘} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๓/๔๖๓.

^{๒๙} อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๓/๔๒๙., อง.เอกก.อ.๑/๑๗/๔๒.

อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นอาเสวนะ (การปฏิบัติ) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นภาวนา (การเจริญ) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเจริญเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นพหุกรรม (การทำให้มาก) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมทำให้มากซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นอสังการ (เครื่องประดับ) ของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมประดับเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปรุ่แต่ง เมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมห้อมล้อม เมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้

อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นอาเสวนะ เป็นภาวนา เป็นพหุกรรม เป็นอสังการ เป็นบริวาร เป็นบริวาร เป็นความเต็มรอบ เป็นสหระต (ไปร่วมกัน) เป็นสหชาติ (เกิดร่วมกัน) เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุตตะ (ประกอบกัน) เป็นความเล่นไป เป็นความผ่องใส เป็นความตั้งอยู่ดี เป็นความพ้นวิเศษ เป็นความเห็นว่ “นี่ละเอียด” ของเมตตาเจโตวิมุตติ เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สัมสมแล้ว ปรารภเสมอดีแล้ว เจริญดีแล้ว **อธิษฐานดีแล้ว**ดำเนินไปดีแล้ว พ้นวิเศษแล้ว ย่อมยังเมตตานั่นให้เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว

๕. การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติว่าด้วยพละ ๕^{๓๐} (พลาวาร วาระว่าด้วยพละ๕)

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา ด้วยมนสิการว่ “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยสัทธาพละ

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน ด้วยมนสิการว่ “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยวิริยพละ

^{๓๐} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๔๖๕.

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท ด้วยมนสิการว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดภัย โปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยสติพละ

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะอุทัจจะ ด้วยมนสิการว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดภัย โปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยสมาธิพละ

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะอวิชา ด้วยมนสิการว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดภัย โปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยปัญญาพละ

พละ ๕ ประการนี้เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้

พละ ๕ ประการนี้เป็นภาวนาของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเจริญเมตตาเจโตวิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้

พละ ๕ ประการนี้เป็นพหุกรรมของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมทำให้มากซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้

พละ ๕ ประการนี้เป็นอสังการของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมประดับเมตตาเจโตวิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้

พละ ๕ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปรุงแต่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้

พละ ๕ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมห้อมล้อมเมตตาเจโตวิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้

พละ ๕ ประการนี้เป็นอาเสวนะ เป็นภาวนา เป็นพหุกรรม เป็นอสังการ เป็นบริวาร เป็นบริวาร เป็นความเต็มรอบ เป็นสหคต เป็นสหชาติ เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุตตะ เป็นความแล่นไป เป็นความแผ่ไป เป็นความตั้งอยู่ด้วยดี เป็นความพ้นวิเศษ เป็นความเห็น “นี่ละเอียดย” ของเมตตาเจโตวิมุตติ

เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลทำให้เป็นอุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สังสมแล้ว
ปรารถนาเสมอดีแล้ว เจริญดีแล้ว อริชฌานดีแล้ว ดำเนินไปได้แล้ว พันวิเศษแล้ว ย่อมยังเมตตาอันนั้นให้
เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว

๖. การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติว่าด้วยโพชฌงค์^{๓๑} (โพชฌังควาร วาระว่าด้วยโพชฌงค์)

ผู้เจริญเมตตาตั้งสติไว้มั่นว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุข
เถิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสติสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาเลือกเฟ้นด้วยปัญญาว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” ชื่อว่าอบรม
แล้วด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาประกอบความเพียรว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” ชื่อว่าอบรม
แล้วด้วยวิริยสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาระงับความเร่าร้อนว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” ชื่อว่าอบรม
แล้วด้วยปีติสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาระงับความคิดชั่วหยาบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” ชื่อว่า
อบรมแล้วด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาตั้งจิตไว้มั่นว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร...” ชื่อว่าอบรมแล้วด้วย
สมาธิสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาเพ่งเฉยกิเลสทั้งหลายด้วยญาณว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวรมี
ความปลอดโปร่ง มีสุขเถิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยอุเบกขาสัมโพชฌงค์

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจ
โตวิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการนี้

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เป็นภาวนาของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเจริญเมตตาเจโต
วิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการนี้

^{๓๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๕/๔๖๖-๔๖๗.

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เป็นพหุสัทธิกรรมของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมทำให้มากซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการนี้

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เป็นอสังการของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมประดับเมตตาเจโตวิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการนี้

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปรุงแต่ง เมตตาเจโตวิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการนี้ โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมห้อมล้อมเมตตาเจโตวิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการนี้

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เป็นอาเสวนะ เป็นภาวนา เป็นพหุสัทธิกรรม เป็นอสังการเป็นบริวาร เป็นบริวาร เป็นความเต็มรอบ เป็นสหคต เป็นสหชาติ เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุตตะ เป็นความแล่นไป เป็นความผ่องใส เป็นความตั้งอยู่ด้วยดี เป็นความพ้นวิเศษ เป็นความเห็นว่า “นี่ละเอียดย” ของเมตตาเจโตวิมุตติ เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สัมสมแล้ว ปราศจากเสมอดีแล้ว เจริญดีแล้ว อธิษฐานดีแล้ว ดำเนินไปดีแล้ว พ้นวิเศษแล้วย่อมยังเมตตานั่นให้เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว

๗ การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติว่าด้วยองค์แห่งมรรค^{๓๒} (มักคังควาร วาระว่าด้วยองค์แห่งมรรค)

ผู้เจริญเมตตาเห็นโดยชอบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเถิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสัมมาทิฐิ

ผู้เจริญเมตตาทริกตรองโดยชอบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร...” สัมมาสังกัปปะ

ผู้เจริญเมตตากำหนดโดยชอบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” สัมมาวาจา

ผู้เจริญเมตตาดังการงานไว้โดยชอบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มี...” สัมมากัมมันตะ

ผู้เจริญเมตตาชำระอาชีวะให้ผ่องแผ้วโดยชอบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” สัมมาอาชีวะ

^{๓๒} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๖/๔๖๘-๔๖๙.

ผู้เจริญเมตตาประคองความเพียรไว้โดยชอบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...”
 สัมมาวายามะ

ผู้เจริญเมตตาตั้งสติไว้โดยชอบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร ...” ด้วยสัมมาสติ

ผู้เจริญเมตตาตั้งจิตไว้โดยชอบว่า “ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดภัยไปรมีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสัมมาสมาธิ

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นภาวนาของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมเจริญเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นพหุกรรมของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมทำให้มากซึ่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นอสังการของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมประดับเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปรุงแต่งเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมห้อมล้อมเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นอาเสวนะ เป็นภาวนา เป็นพหุกรรม เป็นอสังการเป็นบริวาร เป็นบริวาร เป็นความเต็มรอบ เป็นสหคต เป็นสหชาติ เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุตตะ เป็นความแล่นไป เป็นความผ่องใส เป็นความตั้งอยู่ด้วยดี เป็นความพ้นวิเศษ เป็นความเห็นว่ “นี่ละเอียด” ของเมตตาเจโตวิมุตติ

เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลทำให้เป็นดูจยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สัมสมแล้วปรารภเสมอดีแล้ว เจริญดีแล้ว อธิษฐานดีแล้ว ดำเนินไปดีแล้ว พ้นวิเศษแล้วย่อมยังเมตตานั่นให้เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว

ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่ปวงชาติทั้งปวง... สู่ภูตทั้งปวง... สู่บุคคลทั้งปวง... สู่ผู้ที่
นับเนื่องด้วยอรรถภาพทั้งปวง... สู่สตรีทั้งปวง... สู่บุรุษทั้งปวง... สู่อารยชนทั้งปวง... สื่อนารยชนทั้ง
ปวง... สู่เทวดาทั้งปวง... สู่มนุษย์ทั้งปวง...

ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงด้วยอาการ ๘ อย่างนี้^{๓๓} คือ

- ๑) ด้วยเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้นวินิปาติกสัตว์ทั้งปวง
- ๒) ด้วยเว้นการฆ่า ไม่ฆ่าวินิปาติกสัตว์ทั้งปวง
- ๓) ด้วยเว้นการทำให้เดือดร้อน ไม่ทำวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงให้เดือดร้อน
- ๔) ด้วยเว้นความอ่ำย ไม่อ่ำยวินิปาติกสัตว์ทั้งปวง
- ๕) ด้วยเว้นการเบียดเบียน ไม่เบียดเบียนวินิปาติกสัตว์ทั้งปวง
- ๖) ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่าได้มีเวรกัน
- ๗) จงเป็นผู้มีสุข อย่ามีทุกข์
- ๘) จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์

เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเมตตา จิตคิดถึงธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเจโต จิตพ้น
จากพยาบาทและกิเลสที่กลุ้มรุมจิตทั้งปวง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิมุตติ เมตตาด้วย เป็นเจโต
วิมุตติด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ

ผู้เจริญเมตตาน้อมใจเชื่อดด้วยศรัทธาว่า “ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร
มีความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสัทธินทรีย์ ฯลฯ ย่อมให้รุ่งเรือง
ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว

ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่สัตว์ทั้งปวงในทิสบุรพา... สู่สัตว์ทั้งปวงในทิสปัจฉิม...
สู่สัตว์ทั้งปวงในทิสอุดร... สู่สัตว์ทั้งปวงในทิสทักษิณ... สู่สัตว์ทั้งปวงในทิสอาคเนย์... สู่สัตว์ทั้งปวง
ในทิสพายัพ... สู่สัตว์ทั้งปวงในทิสอีสาน... สู่สัตว์ทั้งปวงในทิสหริ... สู่สัตว์ทั้งปวงในทิสเบื้องล่าง...

ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่สัตว์ทั้งปวงในทิสเบื้องบนด้วยอาการ ๘ อย่างนี้^{๓๔} คือ

- ๑) ด้วยเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้นสัตว์ทั้งปวงในทิสเบื้องบน

^{๓๓} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๗/๔๖๙.

^{๓๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๗/๔๗๐.

- ๒) ด้วยเว้นการฆ่า ไม่ฆ่าสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน
- ๓) ด้วยเว้นการทำให้เดือดร้อน ไม่ทำสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนให้เดือดร้อน
- ๔) ด้วยเว้นความย่ำยี ไม่ย่ำยีสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน
- ๕) ด้วยเว้นการเบียดเบียน ไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน
- ๖) ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่าได้มีเวรกัน
- ๗) จงเป็นผู้มีสุข อย่ามีทุกข์
- ๘) จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์

เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเมตตา จิตคิดถึงธรรมนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเจโตจิตพ้นจาก
 พยาบาทและกิเลสที่กลุ้มรุมจิตทั้งปวง เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าวิมุตติเมตตาด้วย เป็นเจโตวิมุตติด้วย
 เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ

ผู้เจริญเมตตาน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาว่า “ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวร มี
 ความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสัทธินทรีย์ฯลฯ ย่อมให้รุ่งเรือง
 ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว

ผู้เจริญเมตตา แผ่ความรักไปสู่ปาลณชาติทั้งปวงในทิศบูรพา... สู่ภูตทั้งปวงในทิศบูรพา...
 สู่บุคคลทั้งปวงในทิศบูรพา... สู่บัณฑิตทั้งปวงในทิศบูรพา... สู่สตรีทั้งปวงในทิศบูรพา...
 สู่บุรุษทั้งปวงในทิศบูรพา... สู่อารยชนทั้งปวงในทิศบูรพา... สื่อนารยชนทั้งปวงในทิศบูรพา...
 สู่เทวดาทั้งปวงในทิศบูรพา... สู่มนุษย์ทั้งปวงในทิศบูรพา...

ผู้เจริญเมตตา แผ่ความรักไปสู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา... สู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวง
 ในทิศปัจฉิม... สู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศอุดร... สู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศทักษิณ... สู่วินิปาติก
 สัตว์ทั้งปวงในทิศอาคเนย์... สู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศพายัพ... สู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศอีสาน
 ... สู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศหรดี... สู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องล่าง...

ผู้เจริญเมตตาแผ่ความรักไปสู่วินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนด้วยอาการ ๘ อย่าง
 นี้^{๓๕} คือ

- ๑) ด้วยเว้นความบีบคั้น ไม่บีบคั้นวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน

^{๓๕} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๗/๔๗๑.

- ๒) ด้วยเว้นการฆ่า ไม่ฆ่าวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน
- ๓) ด้วยเว้นการทำให้เดือดร้อน ไม่ทำวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนให้เดือดร้อน
- ๔) ด้วยเว้นความย่ำยี ไม่ย่ำยีวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน
- ๕) ด้วยเว้นการเบียดเบียน ไม่เบียดเบียนวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน
- ๖) ขอนินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่าได้มีเวรกัน
- ๗) จงเป็นผู้มีสุข อย่ามีทุกข์
- ๘) จงมีตนเป็นสุข อย่ามีตนเป็นทุกข์

เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเมตตา จิตคิดถึงธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเจโตจิตพ้นจากพยาบาทและกิเลสที่กัณฐมจิตทั้งปวง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิมุตติเมตตาด้วย เป็นเจโตวิมุตติด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ

ผู้เจริญเมตตาน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาว่า “ขอนินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสัทธินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาประคองความเพียรไว้ว่า “ขอนินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยวิริยินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาตั้งสติไว้มั่น... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสตินทรีย์

ผู้เจริญเมตตาตั้งจิตไว้มั่น... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสมาธิินทรีย์

ผู้เจริญเมตตารู้ชัดด้วยปัญญา... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วยปัญญินทรีย์

อินทรีย์ ๕ ประการนี้เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตติด้วยอินทรีย์ ๕ ประการนี้ ฯลฯ ย่อมยังเมตตานั้นให้เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว^{๓๖}

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา ด้วยมนสิการว่า “ขอนินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดโปร่ง มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยสัทธาพละ

^{๓๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๗/๔๗๒.

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้ว
ด้วยวิริยพละ

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่าอบรมแล้วด้วย
สติพละ

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะอุทัจจะ... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยสมาธิ
พละ

ผู้เจริญเมตตาไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา... เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยปัญญา
พละ

พละ ๕ ประการนี้เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโต
วิมุตติด้วยพละ ๕ ประการนี้ ฯลฯ ย่อมยังเมตตานั่นให้เกิด ให้โชติช่วงให้สว่างไสว

ผู้เจริญเมตตาดังสติไว้มั่นว่า “ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบนจงเป็นผู้ไม่มีเวรมี
ความปลอดภัย มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยสติสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาเลือกเฟ้นด้วยปัญญา... ชื่อว่าอบรมแล้วด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาประคองความเพียร... ชื่อว่าอบรมแล้วด้วยวิริยสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาระงับความเร่าร้อน... ชื่อว่าอบรมแล้วด้วยปีติสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาระงับความคิดชั่วหยาบ... ชื่อว่าอบรมแล้วด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาดังจิตไว้มั่น... ชื่อว่าอบรมแล้วด้วยสมาธิสัมโพชฌงค์

ผู้เจริญเมตตาเพ่งเฉยกิเลสทั้งปวงด้วยญาณ... ชื่อว่าอบรมแล้วด้วยอุเบกขาสัมโพชฌงค์

โพชฌงค์ ๗ ประการนี้เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจ
โตวิมุตติด้วยโพชฌงค์ ๗ ประการนี้ ย่อมยังเมตตานั่นให้เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว

ผู้เจริญเมตตาเห็นโดยชอบว่า “ขอวินิปาติกสัตว์ทั้งปวงในทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร
มีความปลอดภัย มีสุขเกิด” เมตตาเจโตวิมุตติชื่อว่า อบรมแล้วด้วยสัมมาทิฐิ

ผู้เจริญเมตตาตรีกตรองโดยชอบ... สัมมาสังกัปปะ

ผู้เจริญเมตตากำหนดโดยชอบ... สัมมาวาจา

ผู้เจริญเมตตาตั้งการงานไว้โดยชอบ... สัมมากัมมันตะ

ผู้เจริญเมตตาชำระอาชีวะให้ผ่องแผ้วโดยชอบ... ด้วยสัมมาอาชีวะ

ผู้เจริญเมตตาประคองความเพียรไว้โดยชอบ... ด้วยสัมมาวายามะ

ผู้เจริญเมตตาตั้งสติไว้โดยชอบ...

ผู้เจริญเมตตาตั้งจิตไว้โดยชอบ... สัมมาสมาธิ

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นอาเสวนะของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นบริวารของเมตตาเจโตวิมุตติ บุคคลย่อมห้อมล้อมเมตตาเจโตวิมุตติด้วยองค์มรรค ๘ ประการนี้

องค์มรรค ๘ ประการนี้เป็นอาเสวนะ เป็นภาวนา เป็นพหุศีลกรรม เป็นอสังการเป็นบริหาร เป็นบริวาร เป็นความเต็มรอบ เป็นสหระศ เป็นสหชาติ เป็นความเกี่ยวข้อง เป็นสัมปยุตตะ เป็นความแล่นไป เป็นความผ่องใส เป็นความดำรงมั่น เป็นความพ้นวิเศษ เป็นความเห็นว่า “นี้ละเอียดย” ของเมตตาเจโตวิมุตติ เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลทำให้เป็นอุจฺยาน ทำให้เป็นที่ตั้ง ตั้งไว้เนื่อง ๆ สัมสมแล้วปรารภ เสมอดีแล้ว เจริญดีแล้ว อธิษฐานดีแล้ว ดำเนินไปได้แล้ว พ้นวิเศษแล้วย่อมยังเมตตานั้นให้เกิด ให้โชติช่วง ให้สว่างไสว^{๓๗} มีในเมตตากถา วาระว่าด้วยองค์แห่งมรรค

๔.๓ วิโมกข์

ศัพท์ว่า “วิโมกข์” แปลว่า ความหลุดพ้น หรือวิมุตติ ๓ ประการ คือ ๑) สมุจฺเจทวิมุตติ ความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด หมายถึง อริยมรรค ๔ เพราะพ้นจากกิเลสที่ตนตัดขาดแล้ว ๒) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นอย่างสงบ หมายถึง สามัญญผล ๔ เพราะวาเกิดขึ้นในที่สุดแห่ง

^{๓๗} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๗/๔๗๔.

ความสงบของกิเลสด้วยอานาภาพแห่งมรรค ๓) นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยการสลัดออกไป หมายถึง นิพพาน เพราะวาสลัด ปราศจากไป ดำรงอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง

คำว่า “วิมุตติ” หมายถึง ความหลุดพ้น ความเป็นอิสระ เป็นภาวะจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน ภาวะความหลุดพ้นเป็นอิสระนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือ เห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้วจิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส คือความโลภ ความโกรธ และความหลง ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระ ในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่ยั่วยุอย่างที่ท่านเรียกว่าอารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะ หรือ โลภะโทสะและโมหะ เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะแล้ว ทำให้ไม่หวั่นไหวกับสิ่งเหล่านี้ ยังเป็นหลักประกันให้ประกอบกิจการงานอย่างสุจริต ด้วย สามารถเป็นนายเหนืออารมณ์ วิมุตติประกอบด้วย ๕ ประการ คือ

๑. ตัทธวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นชั่วคราว หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสได้ชั่วคราว เช่น เกิดความเจ็บปวด หายจากความโลภ เกิดเมตตา หายโกรธ เป็นต้น แต่ความโลภ ความโกรธ นั้นไม่หายทีเดียว อาจจะกลับมาอีก เป็นต้น

๒. วิกขัมภณวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยการสะกดไว้ หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสได้ด้วยกำลังฌาน คือ สะกดไว้ได้ด้วยกำลังฌาน เมื่อฌานเสื่อมแล้ว กิเลสเกิดขึ้นได้อีกเช่น เมื่อนั่งสมาธิสามารถสะกดขมกิเลสไว้ เมื่อออกจากสมาธิกิเลสก็กลับมาอีกครั้ง เป็นต้น

๓. สมุจเฉทวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นเด็ดขาด หมายถึง ความพ้นจากกิเลสด้วยอานาจ อริยมรรค (มรรคมรรค ๘) ละกิเลสได้อย่างเด็ดขาด ไม่เกิดกิเลสอีกต่อไป

๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยความสงบ หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสเนื่องมาจากอริยมรรคอริยผลไม่ต้องชวนชวายเป็นเพื่อละกิเลสอีก

๕. นิสสรณวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยสลัดออกไป หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลส นั้นได้อย่างยั่งยืนตลอดไป ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่ นิพพาน

ในวิมุตติ ๕ อย่างนี้ วิมุตติ ๒ อย่างแรกเป็นโลกียะ ส่วนวิมุตติ ๓ อย่างหลังเป็นโลกุตระ ปัญญาคือความรู้ในวิมุตติ ๕ อย่างนั้น เรียกว่า วิมุตติญาณ ใน อังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต กล่าวถึงวิมุตติ ๒ อย่างคือ เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย จิตที่เศร้าหมองด้วยราคะ ย่อมไม่หลุดพ้น หรือปัญญาที่เศร้าหมองด้วยอวิชชา ย่อมไม่เจริญด้วยประการฉะนี้แล ดูกร

ภิกษุทั้งหลาย เพราะสามารถทราบได้ จึงชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะสามารถอวิชาได้จึงชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ มรรคจิตอันเป็นกุศลเกิดขึ้น ทำลายกิเลสให้ขาดเป็นสมุจเฉทแล้วดับไป ผลจิตอันเป็นวิบากจะเกิดขึ้นสืบต่อจากมรรคจิตทันที โดยไม่มีจิตอื่นมาเกิดคั่นในระหว่างนั้น นั่นคือเมื่อมรรคอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแล้วดับลง ผลของมรรคจะเกิดต่อทันที โดยไม่มีจิตอื่นมาคั่น

การที่มรรคจิต อันเป็นกุศลเกิดขึ้นแล้วดับไปผลจิตอันเป็นวิบากก็เกิดขึ้นทันที โดยไม่ต้องรอเวลา นี่แหละชื่อว่า อกาลิโก เพราะไม่มีกาลเวลาในการให้ผลกุศลอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นมหากุศลหรือฌานกุศลเมื่อเกิดขึ้นและดับไปแล้วที่จะให้ผลทันทีเหมือนมรรคจิตหาไม่ ต้องรอเวลาที่จะให้ผลทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นมรรคจิตเท่านั้นจึงชื่อว่า อกาลิโก กุศลอื่นๆ ไม่ชื่อว่าอกาลิโก

ในอรรถกถา ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ สัททสูตร กล่าวว่า สมานีชื่อว่า เจโตวิมุตติ เป็นผลของสมณะ และที่สมานีได้ชื่อว่าเจโตวิมุตติเพราะพ้นจากราคะ ปัญญาชื่อว่าปัญญาวิมุตติ เป็นผลของวิปัสสนา และที่ปัญญาได้ชื่อว่าปัญญาวิมุตติ เพราะพ้นจากอวิชา

ในคัมภีร์บุคคัลบัญญัติ แสดงวิมุตติของพระอรหันต์ ๒ อย่าง คือ อุภโตภาควิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ไม่มีเจโตวิมุตติ อุภโตภาควิมุตติ ได้แก่ บุคคลที่ได้สมบัติ ๘ คือได้ทั้งรูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ออกจากสมาบัติแล้วเจริญวิปัสสนา เห็นความเสื่อมไปสิ้นไปของสังขารทั้งหลายด้วยวิปัสสนาปัญญา เห็นอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา กล่าวคือบุคคลประเภทอุภโตภาควิมุตตินี้พ้นจากรูปกายคือรูปฌานด้วยรูปฌานหรือรูปสมาบัติ และเพราะเจริญฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ จึงชื่อว่าพ้นจากรูปกายด้วยรูปสมาบัติก่อนเป็นครั้งแรก จากนั้นจึงพ้นจากนามกาย คือกิเลสด้วยอริยมรรคเป็นครั้งที่สอง เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าอุภโตภาควิมุตตบุคคล เพราะหลุดพ้นจากส่วนสอง คือ ๒ ครั้ง ครั้งแรกพ้นจากรูปกายด้วยรูปสมาบัติ ครั้งที่ ๒ พ้นจากกิเลสด้วยอริยมรรค ท่านจัดบุคคลที่ชื่อว่าอุภโตภาควิมุตติไว้ ๕ พวกคือบุคคลที่ได้รูปสมาบัติ ๔ ออกจากรูปสมาบัติแต่ละสมาบัติแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วจึงบรรลุพระอรหัตต์จัดเป็น ๔ พวก กับพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธสมาบัติแล้ว บรรลุพระอรหัตต์อีกพวกหนึ่ง จึงเป็น ๕ พวก

สรุปว่า บุคคลที่ได้ชื่อว่า อุภโตภาควิมุตตินั้น ได้แก่พระอรหันต์ผู้ได้สมบัติ ๘ เท่านั้น ปัญญาวิมุตติ ได้แก่บุคคลผู้มีได้ถูกต้องสมบัติ ๘ ด้วยกาย แต่หลุดพ้นจากกิเลสเพราะเห็นด้วยปัญญา ท่านจัดปัญญาวิมุตติบุคคลไว้ ๕ พวก คือพระอรหันต์ผู้สุกวิปัสสก คือเจริญวิปัสสนาล้วนๆ

พวกหนึ่ง และบุคคลผู้ออกจากรูปฌาน ๔ แต่ละฌานแล้วเจริญวิปัสสนา แล้วบรรลุพระอรหันต์อีก ๔ พวก คือ ออกจากปฐมฌานแล้วบรรลุพระอรหันต์ ๑ ออกจากทุติยฌานแล้วบรรลุพระอรหันต์ ๑ ออกจากตติยฌานแล้วบรรลุพระอรหันต์ ๑ ออกจากจตุตถฌานแล้วบรรลุพระอรหันต์อีก ๑ จึงรวมเป็น ๕ พวก ซึ่งพระอรหันต์ทั้ง ๕ พวกนี้ไม่มีท่านใดเลยที่ได้สมบัติ ๘ อย่างมากก็ได้เพียงรูปฌาน ๔ เท่านั้น บุคคลทั้งสองพวกนี้ คือทั้งอุกโตภาควิมุตติและปัญญาวิมุตติต่างก็ได้ชื่อว่า พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงเป็นสมุจเฉทวิมุตติด้วยกันทั้งสิ้น

สมบัติ ๘ นั้นได้แก่ รูปฌาน ๔ คือปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน และอรุณ ๔ คืออากาสนัญญายตนฌาน วิญญานัญญายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน นิโรธสมบัติหรือสัญญาเวทิตนิโรธ คือการเข้าสมาบัติด้วยการดับสัญญาและเวทนา ซึ่งรวมไปถึงการดับจิตและเจตสิกอื่นๆ พร้อมทั้งรูปที่เกิดจากจิตด้วย แต่รูปที่เกิดจากกรรม จากอตุและอาหารยังคงเป็นไปอยู่ เพราะฉะนั้นผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติจึงยังมีชีวิตอยู่ ผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติได้นั้นมี ๒ พวก คือพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ผู้ได้สมบัติ ๘ เท่านั้น

๔.๔ การอธิฐานจิต

ส่วนบุคคลผู้ควรเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ (ผู้บรรลุโสดาบันแล้ว คือ มีสัมมาทิฐิสมบูรณ์) สภาวะการบรรลุธรรมของวิปัสสนायานิกบุคคล หมายถึง สภาพ หรือ ลักษณะในตัวเองของผู้ที่บรรลุธรรมโดยการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ (วิปัสสนायานิก) และเบื้องต้นแห่งสภาวะการบรรลุธรรมของวิปัสสนायานิกบุคคล คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เพราะการเจริญโพธิปักขิยธรรม คือ การเจริญปัญญา เมื่อปัญญาได้รับการพัฒนาพร้อมที่จะตรัสรู้ธรรมแล้ว การบรรลุธรรมจึงเกิดขึ้น ซึ่งผลแห่งสภาวะการบรรลุธรรมของวิปัสสนायานิกบุคคลสามารถศึกษาได้จากภาวะทางปัญญาทางจิต และทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต โดยลำดับขั้นตอนแห่งสภาวะการบรรลุธรรมของวิปัสสนायานิกบุคคลนั้น เกิดขึ้นเรียงลำดับไปตามความบริสุทธิ์ ๗ ระดับ สามารถรับรู้และเข้าใจได้ตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ ๑๖ ขั้น ซึ่งถือว่าเป็นวิวัฒนาการของจิตที่ทำหน้าที่เป็นผู้รู้ในฐานกาย เวทนา จิต และธรรม อย่างแจ่มแจ้งจนสามารถทำลายความเห็นผิดในสังขารธรรมทั้งปวงได้^{๓๘} เป็น บุคคลที่ผ่านการปฏิบัติธรรม ผ่านการอธิฐานธรรมโดยสมบูรณ์แล้ว พระมหาโกฏิภู

^{๓๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๙), คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน, หน้า ๗๔.

ถามท่านพระสารีบุตรว่า ท่านผู้มีอายุ บุคคลที่เรียกว่า “ผู้มีปัญญาทรม” เพราะเหตุไรหนอแล^{๓๙}
จึงเรียกว่าผู้มีปัญญาทรม

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “บุคคลไม่รู้ชัด จึงเรียกว่า ผู้มีปัญญาทรม ไม่รู้ชัดว่า ใน
ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา บุคคลไม่รู้ชัดจึงเรียกว่า ผู้มีปัญญา
ทรม แล้วถามปัญหาต่อไปว่า “บุคคลที่เรียกว่า ผู้มีปัญญา เพราะเหตุไร บุคคลรู้ชัด ใน
เหตุ จึงเรียกว่า ผู้มีปัญญา คือ รู้ชัดว่านี้ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินี
ปฏิปทา จึงเรียกว่า ผู้มีปัญญา”

“สภาวะที่เรียกว่า วิญญาน เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าวิญญาน” “สภาวะรู้แจ้งใน
เหตุ จึงเรียกว่า วิญญาน คือ รู้แจ้งสุขบ้าง ทุกข์บ้าง อทุกขมสุขบ้าง เหตุนี้จึงเรียกว่า
วิญญาน” “ปัญญาและวิญญาน ๒ ประการนี้ รวมกัน หรือแยกกัน และสามารถ
แยกแยะ บัญญัติหน้าที่ต่างกันได้หรือไม่” “ปัญญาและวิญญาน ๒ ประการนี้รวมกัน
ไม่แยกกัน และไม่สามารถแยกแยะบัญญัติหน้าที่ต่างกันได้ เพราะปัญญารู้ชัดสิ่งใด
วิญญานก็รู้แจ้งสิ่งนั้น วิญญานรู้แจ้งสิ่งใด ปัญญาที่รู้ชัดสิ่งนั้น เหตุนั้นธรรม ๒ ประการ
นี้ จึงรวมกันไม่แยกกัน และไม่สามารถแยกแยะบัญญัติหน้าที่ต่างกันได้” ควรเจริญ
วิญญาน^{๔๐} ควรกำหนดรู้ นี้เป็นกิจที่จะพึงทำต่างกันแห่งธรรม ๒ ประการนี้”

ในสังยุตตนิกาย ชันธวรรค สีลวันตสูตร^{๔๑} พระมหาโกฏิภูเกถามพระสารีบุตรเป็นผู้ตอบ
ในกาลสังคายนาพระสูตรได้รับการเรียบเรียงจนสมบูรณ์ที่สุด พระสารีบุตรมหาเถระเป็นอัครสาวก
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เลิศด้วยปัญญา ส่วนพระมหาโกฏิภูเกเป็นเอตทัคคะทางปฏิสัมภิทา
ปัญญาสามารถแยกแยะอธิบายขยายความอรรถธรรมได้โดยแยบคาย ปฏิสัมภิทา มี ๔ คือ

๑. อัตถปฏิสัมภิทา หมายถึง สติปัญญาสามารถในการเข้าใจได้ถูกต้องตรงตาม
ความหมาย วัตถุประสงค์ ผลสัมฤทธิ์ และตระหนักในธรรมปฏิบัติ ในคำสอนของพระบรมศาสดา

^{๓๙} ม.ญ.อ. (ไทย) ๒/๔๔๙/๒๔๒-๒๔๓.

^{๔๐} ม.ญ.อ. (ไทย) ๒/๔๕๑/๒๕๐.

^{๔๑} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒๒/๒๑๕.

๒. ฌัมมปฏิสัมภิตา หมายถึง สติปัญญาสามารถในการเข้าใจทุก ๆ สาเหตุแห่งอุบัติผล
ผลในอริยมรรค ในถ้อยคำที่จะสื่อให้สามารถปฏิบัติได้ในปฏิบัติได้ในปฏิภาณความรู้ที่สอดคล้องเข้า
กันได้ หรือในความเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน (ชักผลไปหาเหตุ)

๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา หมายถึง สติปัญญาสามารถในการเข้าใจ การใช้ภาษาที่เหมาะสม
ตรงตามสภาพเป็นจริง สื่อศัพท์ภาษาสามารถได้สมจริงให้เห็นตาม เข้าใจตามได้อย่างไม่ผิดเพี้ยน

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา หมายถึง สติปัญญาสามารถในการเข้าใจ รู้เท่าทันการณ์ มีไหว
พริบในการวิเคราะห์ ประมวลธรรมที่เกี่ยวข้อง สามารถใช้ถ้อยคำเพื่อความได้สละสลวยมีลีลানা
ฟุ้ง ยังให้จับใจความได้ เข้าใจได้ง่ายแก่บุคคล เป็นรายบุคคล^{๔๒}

ในบรรดาพระอรหันต์ผู้ทรงปฏิสัมภิตา ๔ พระมหาโกฏิฐิกะเป็นเอตทัคคะคือรองลงมา
จากพระพุทธองค์ และพระมหาเถระทั้ง ๒ องค์ เป็นพระอริยบุคคล ผู้ประเสริฐที่ประจักษ์แจ้งแล้ว
ในโลกุตตรธรรม ๘ อริยมรรค ๔ และอริยผล ๔

เพราะฉะนั้น ประมวลคำถาม และคำตอบในพระสูตรจึงถือเป็นการชี้ชัดถึงการภาวนา
จากลักษณะ (หลักเกณฑ์) ทั้งหมด คำเฉลยปัญหาเหล่านี้จึงสามารถเป็นที่ยอมรับว่าเป็นแบบอย่าง
สำหรับคนรุ่นหลังต่อ ๆ ไป คำถามหรือปัญหาของพระมหาโกฏิฐิกะ คือ “สำหรับบุคคลผู้สมบูรณ์
ด้วยศีลวิสุทธิ (อริยสีล) ควรฝึกปฏิบัติเจริญภาวนาชนิดใด” คำกล่าวที่ชี้เฉพาะในที่นี้คือ “ผู้สามารถ
รักษาอริยสีลได้อย่างหมดจด” ท่านมิได้ถามโดยหมายเอาคนทั่ว ๆ ไป ดังนั้นปัจจัยสำคัญที่จะต้อง
คำนึงถึงสำหรับผู้ประสงค์เจริญวิปัสสนา ความรู้ในธรรมทั่ว ๆ ไปเป็นสิ่งจำเป็นสิ่งจำเป็นต้องรู้
ก่อนที่จะลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง

พระสารีบุตรมหาเถระ ตอบว่า “จាន โข ปณตฺ ทานโกฏิฐิกะผู้มีอายุ” เป็นอย่างนี้
“ท่านโกฏิฐิกะ สหายผู้มีธรรม บุคคลผู้สามารถรักษาอริยสีล และเพ่งพิจารณาอุปาทานชั้น ๕
กระบวนประชุมแห่งรูปนาม ๕ หมวดหมู่ จะค่อย ๆ เข้าถึงพัฒนาการแห่งวิปัสสนาญาณอย่างเช่นมี
ปัญญาสามารถแยกความเป็นลักษณะเฉพาะระหว่างจิตกับกาย นามกับรูป เหตุกับผล และมี

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๒๙๖.

สัมปชัญญะในสภาวะธรรมใหม่ใด ๆ ที่เกิดขึ้นและผ่านไปแบบฉับพลันทันใด เป็นต้น จนกระทั่งบุคคลผู้นั้นประจักษ์แจ้งในการดับไปของนามและรูป และบรรลุโสดาปัตติมรรคญาณโสดาปัตติผล ญาณเป็นอริยบุคคลชั้นโสดาบันได้โดยสมบูรณ์” เมื่อบุคคลผ่านถึงโสดาปัตติมรรคญาณแล้วเราจะต้องพิสูจน์โดยให้ทำการอธิฐาน ทำการปฏิญาณหรือตกลงใจอย่างใจมั่นคงจริงจัง ซึ่งคำอธิฐานที่ปกติใช้กล่าวกันมีดังนี้^{๔๓}

๑. ขอให้ข้าพเจ้าได้ถึงสถานะของการดื่บรอบในสภาวะธรรมในช่วงเวลาหนึ่งเมื่ออธิฐานสัมฤทธิ์ผลแล้ว ให้อธิฐานสัมฤทธิ์ผลแล้ว ให้อธิฐานลำดับที่ ๒ ต่ออีก

๒. ขอให้ข้าพเจ้าได้ถึงสถานะของการดื่บรอบในสภาวะธรรมทั้งปวงในเวลาเร็วที่สุดเมื่ออธิฐานสัมฤทธิ์ผลแล้ว ผู้ปฏิบัติอาจไม่ต้องกำหนดนาน ในช่วงเวลาสั้น ๆ การดื่บไปของสภาวะธรรมทั้งปวงก็จะเป็นไปได้แบบง่ายตาย และเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ให้อธิฐานลำดับที่ ๓

๓. ขอให้ข้าพเจ้าได้ถึงสถานะของการดื่บรอบในสภาวะธรรมทั้งปวงบ่อย ๆ หรือเสมอ ๆ โยคีบางรายจะบรรลุผลตามอธิฐานได้ถึงสถานะของการดื่บสภาวะรูปนามได้บ่อย ๆ ทุกขณะปัจจุบันสืบต่อกัน ดังนี้แล้ว จึงให้อธิฐานลำดับที่ ๔

๔. ขอให้ข้าพเจ้าได้ถึงสถานะของการดื่บในบัลลังก์นี้ และอย่าได้ถึงสถานะแห่งการดื่บระหว่างบัลลังก์นี้ต่อไป

๕. ลำดับที่ห้า การตกลงใจอธิฐานจะเป็นการพิสูจน์ด้วยคำกล่าวว่า หลังจากถึงการดื่บของสภาวะรูปนามแล้ว ขอให้ข้าพเจ้ากลับมี ความมีจิตสำนึกขึ้นอีก

โยคีบางรายจะสัมฤทธิ์ผลตามอธิฐานได้ แต่บางคนก็ไม่ได้ ก็อย่าได้เสียกำลังใจทั้งควรเพิ่มความพยายาม อธิฐานซ้ำเสมอ ๆ ในที่สุดก็จะสัมฤทธิ์ผลได้ และเมื่อการพิสูจน์ยืนยันการสัมฤทธิ์ผลเกิดขึ้นจนเป็นที่แน่ชัดแล้ว ลำดับต่อจากนั้นจึงค่อยฝึกปฏิบัติในขั้นสูงกว่าขึ้นไปอีกดังนี้

^{๔๓} สยาดอ อชิน อุ ขฎฺฐิละ, หนังสือธรรมะบรรยาย, แปลโดย พระชาญชัย กิตฺติโส, (นครปฐม: คณะนิสิตมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนา รุ่นที่ ๓ ,๒๕๕๒), หน้า ๘๘-๘๙.

พระมหาโกฏิฐิเก ได้ยกอีกคำถามหนึ่ง ถามพระสารีบุตรว่า “บุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติมรรคแล้ว จะพึงพิจารณาสิ่งใดต่อไป เพื่อให้บรรลุสกทาคามิมรรค” ทางแห่งการเวียนกลับอีกเพียงครั้งเดียว

พระสารีบุตร ตอบว่า โสดาบันบุคคลผู้ปรารถนาทำความเพียรเพื่อสกทาคามิมรรค ต้องพิจารณาอุปาทานชั้น ๕ เหมือนเดิมอีก กระบวนการรูปนาม ๕หมวดหมู่ สำหรับการปฏิบัติเพื่อลำดับที่สูงขึ้นก็คือ ผู้ปฏิบัติต้องกำหนดอธิฐาน ตกลงใจอย่างจริงจังว่า “ข้าพเจ้าจะละธรรมอันได้ถึงแล้วแต่หนหลัง ขอให้ข้าพเจ้าได้บรรลุธรรมอันสูงกว่าขึ้นไป ซึ่งยังไม่เคยบังเกิดแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด” แล้วจึงปฏิบัติซ้ำตามวิธีเดิม

ผู้ปฏิบัติถึงขั้นนี้ ไม่ต้องย้อนไปตั้งต้นมาตั้งแต่นามรูปปัจเจกธาตุจนกระทั่งเริ่มด้วยการกำหนดรู้มีสัมปชัญญะในสภาวะธรรมต่าง ๆ ที่พลันเกิดขึ้นและดับลงไป ซึ่งเรียกว่าอุทยัพพญาณ และจากญาณนี้ก็จะผ่านสู่ภังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมมยตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเปกขาญาณ และอนุโลมญาณ และในที่สุดก็จะถึงการดับไปของสภาวะรูปนาม ซึ่งก็คือได้บรรลุสกทาคามิมรรคและสกทาคามีผลนั่นเอง^{๔๔}

เมื่อบรรลุสกทาคามีผลแล้ว กระบวนการพิสูจน์ก็จะให้การอธิฐานหรือการกำหนดตกลงใจเพื่อเห็นการดับที่มีการกำหนดช่วงเวลา การดับในขณะแบบฉับพลันที่สุด การดับแบบซ้ำ ๆ และการกลับคืนสภาพรู้จิตสำนึกขึ้นใหม่อีกตามเวลาที่กำหนด และการพิสูจน์แบบอื่นต่อไป จนกระทั่งการพิสูจน์ทั้งหมดสัมฤทธิ์ผล

พระมหาโกฏิฐิเก ได้ถาม พระสารีบุตร ว่า สกทาคามีบุคคลจะปฏิบัติอย่างไร เพื่อบรรลุมรรคญาณและผลญาณของอนาคามีบุคคล ทางแห่งการไม่เวียนกลับ

พระสารีบุตรตอบว่า สกทาคามีบุคคลผู้ปรารถนาบรรลุมรรคญาณและผลญาณแห่งอนาคามีบุคคล ก็ต้องพิจารณาอุปาทานชั้น ๕^{๔๕} เช่นเดียวกัน และสกทาคามีบุคคลก็เริ่มกำหนดพิจารณาได้ตั้งแต่อุทยัพพญาณ และผ่านลำดับญาณต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องจนบรรลุถึงอนาคามีมรรคญาณและอนาคามีผลญาณได้ในเวลาอันสมควร และเมื่อบรรลุแล้ว ก็จะเป็นผู้

^{๔๔} ชุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๕๓๕/๔๓๖.

^{๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐.

ปราศจากกามราคะ พยาปาพะ และโทสะ ดังนั้นอนาคามีบุคคลจึงไม่ยินดีวิถีชีวิตของผู้ครองเรือน แต่จะรักษาศีลแปดสืบไป ทั้งจะไม่โกรธใครก่อน หรือโกรธตอบใคร ไม่กังวลหรือเศร้าโศก สำหรับการพิสูจน์มรรคผลของอนาคามีบุคคลก็เหมือนเดิมคือ ด้วยการตั้งจิตอธิษฐานปฏิญาณความมุ่งหมาย เพื่อการดับไปแบบช้า ๆ บ่อย ๆ และเพื่อการได้จิตสำนึกกลับเป็นธรรมดาสามัญภายหลังครบกำหนดเวลาตามที่อธิษฐาน และการพิสูจน์จะเสร็จสิ้นเมื่อทุกขั้นตอนได้สัมฤทธิ์ผลลงแล้ว

พระมหาโกฏฐิกะ ได้ถามอีกว่า พระอนาคามีบุคคลจะปฏิบัติอย่างไรถ้าประสงค์จะได้มรรคผลสูงขึ้นไปอีก พระสารีบุตรตอบว่า อนาคามีบุคคลผู้ปรารถนาอรหัตมรรค (ทางแห่งวิสุทธิ) ก็ต้องพิจารณาอุปาทานชั้นอื่นเช่นเดิม จนกระทั่งลำดับญาณค่อย ๆ แยกไล่ขึ้นไปโดยลำดับ และบรรลุความเป็นอรหันต์ในเวลาอันสมควร อนาคามีบุคคลเมื่อจะพิจารณาชั้น ๕ ก็เริ่มได้จากระดับของอุทัพพญาณเรื่อยไปจนถึงมรรคญาณและผลญาณแห่งอรหัตตบุคคล

การถึงมรรคของอรหัตตบุคคลก็มีกระบวนการพิสูจน์ด้วยการอธิษฐาน เพื่อให้เห็นการดับแบบกำหนดแบบช่วงเวลา แบบรวดเร็วที่สุด แบบดับบ่อย ๆ ช้า ๆ และแบบให้กลับคือจิตสำนึกในระบบเวลาที่กำหนด และวิธีอื่น ๆ จนการพิสูจน์เสร็จสิ้นหลังจากพิสูจน์ตามวิธีดังกล่าวและสัมฤทธิ์ผลช่วยให้มั่นใจแล้ว อรหัตตมรรคบุคคล (ผู้เห็นทางแห่ง วิสุทธิ) แต่ยังจำเป็นต้องปฏิบัติต่อไปเพื่อให้ได้เข้าถึงโลกุตตรผล และโดยหลังการเดียวกัน ย่อมประยุกต์ได้สำหรับผู้บรรลุอริยมรรคอีก ๓ ระดับนั้นด้วย

ผู้บรรลุโสดาปัตติมรรคไม่ยากนักที่จะได้ถึงและได้เสวยวิมุตติสุขของโสดาปัตติผล ผู้เข้ากระแสพระนิพพาน ถ้าผู้นั้นไม่ปฏิบัติให้ต่อเนื่องไปตามปกติ ผู้บรรลุสกทาคามีมรรค ไม่ยากนักที่จะได้ถึงและได้เสวยวิมุตติสุขของสกทาคามีผล ถ้าผู้นั้นไม่ปฏิบัติให้ต่อเนื่องไปตามปกติ ผู้บรรลุอนาคามีมรรคไม่ยากนักที่จะได้ถึงและได้เสวยวิมุตติสุขของอนาคามีผล จำเป็นต้องปฏิบัติอย่างต่อเนื่องด้วยวิริยะอุสาหะ เพื่อเอาชนะและชำระสังโยชนให้เป็นสมุจเฉท พระมหาโกฏฐิกะ ถามพระสารีบุตรอีกว่า ผู้บรรลุอรหัตตบุคคลแล้ว ควรพิจารณาธรรมอะไร

พระสารีบุตรมหาเถระ ตอบว่า พิจารณาอุปาทานชั้น ๕ เหมือนเดิม แต่ไม่อาจบรรลุเป็นพระปัจเจกพุทธะ หรือพระสัมมาสัมพุทธะ ด้วยการพิจารณาชั้น ๕ แต่จะสุขอยู่ด้วยธรรมในระหว่างมีชีวิต และโดยการปฏิบัติพิจารณาชั้น ๕ ด้วยความหมั่นเพียรและต่อเนื่อง ย่อมได้เสวย

วิมุตติสุข โลกุตตรผล ตามที่ปรารถนาได้โดยง่าย นับแต่ที่ตัดสังโยชน์ได้เด็ดขาด ท่านเหล่านั้นจึงไม่ข้องเกี่ยวกับโลกียวิสัยใด ๆ และจะเป็นอิสระได้จากทุกข์ทั้งปวงที่สัมปยุตด้วยโลภะ โทสะ และโมหะ กล่าวได้ว่า บุคคลผู้มีศีล และมีสุตะความรู้ทั่วไปจากการศึกษาธรรมะ จะสามารถบรรลุพระโสดาบันได้ด้วยการพิจารณาอุपाทานชั้น ๕ และด้วยการพิจารณาแบบเดียวกันก็จะสามารถบรรลุสกทาคามี อนาคามี และอรหัตต์ แบบต่อเนื่องกันไป ฉะนั้น จากการมีโอกาสได้ทราบถึงการถามการตอบของพระมหาโกฏิฐิกะกับพระสารีบุตรมหาเถระสองพระสาวกผู้มีชื่อเสียงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่แสดงมาในสัลวันตสูตร ที่ยกเอาการถามการตอบของพระมหาโกฏิฐิกะกับพระสารีบุตรมหาเถระสองพระสาวกผู้มีชื่อเสียงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่แสดงมาในสัลวันตสูตรนี้มา เพื่อเป็นหลักเกณฑ์ของบุคคลผู้ควรเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ผู้บรรลุโสดาบันแล้ว คือ มีสัมมาทิฏฐิสมบุรณ์การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ ใจที่มีเมตตาเป็นใจที่หลุดพ้นจากอาฆาตพยาบาททั้งหลาย ศีลของสัตบุรุษทั้งหลายมีพระอรหัตต์เป็นต้น พึงทราบว่าเป็น ปฏิปัสสัทธิปาริสุทธิศีล เพราะเป็นศีลที่บริสุทธิ์โดยทำความกระวนกระวายทั้งปวงให้สงบ เหมือนพระมหาเถระรูปใดรูปหนึ่งแม้อาพาธอย่างหนักไม่อาจที่จะฉันอาหารด้วยมือของตนได้ นอนกลิ้งเกลือกอยู่ในมูตรและก्रीสของตน ภิกษุหนุ่มรูปใดรูปหนึ่งเห็นอาการของท่านนั้นแล้วพูดว่า “โอ สังขารคือชีวิตเป็นทุกข์” พระมหาเถระได้พูดกับภิกษุหนุ่มนั้นว่า “เธอ ฉันตายลงเดี๋ยวนี้ก็จะจักได้สวรรค์สมบัติ ฉันไม่มีข้อสงสัยในข้อนี้ขึ้นชื่อว่า สมบัติที่ได้มาเพราะทำลายศีลนี้ ก็เป็นเช่นเดียวกับได้ความเป็นคฤหัสถ์เพราะบอกคินสิกขา” ครั้นแล้วจึงได้ตั้งใจว่า “เราจักตายพร้อมกับศีลนี้นั่นเทียว” นอนอยู่ ณ ที่นั้นนั้นแหละพิจารณาโรคนั้น ได้บรรลุพระอรหัตแล้ว”^{๔๖}

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรยังกล่าวถึงศีลมี ๕ ประเภท อีก คือ

๑. การละกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค ชื่อว่าศีล
๒. การเว้นกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค ชื่อว่าศีล
๓. เจตนาที่เป็นข้าศึกต่อกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค ชื่อว่าศีล
๔. ความสำรวมกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค ชื่อว่าศีล
๕. ความไม่ล่วงละเมิดกิเลสทั้งปวงด้วยอรหัตตมรรค ชื่อว่าศีล

^{๔๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๕๐.

๔.๕ สรุปท้ายบท

การบรรลุธรรม ในพระพุทธศาสนาเกิดได้เพราะมีการเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติดำเนินตามให้ถูกต้องกับจริตนิสัยที่ตนได้เคยสั่งสมมาสามารถทำมรรค ผล นิพพาน ให้เจริญงอกงามได้ ซึ่งวิปัสสนา ๔ แบบ คือ

๑. สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมณานำหน้า เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณานำหน้า สมถปุพพังคม วิปัสสนา ภาเวติ

๒. วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ สมถะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า วิปัสสนา ปุพพังคม สมถ ภาเวติ เจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่า วิปัสสนา

๓. ยุคันทสมถวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุคันทภาวนา การเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่ไปด้วยกัน ฌมฺมุทฺถจจาวิคฺคหิตมานสํ โหติ สมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป

๔. ฌมฺมุทฺถจจาวิคฺคหิตมานสํ วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมธัมมัจจุ คือ ความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสบในระหว่างว่าเป็นนิพพาน ฌมฺมุทฺถจจาวิคฺคหิตมานสํ โหติ มีใจถูกอุทธานะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดขึ้น

เจโตวิมุตติ หมายถึง ความหลุดพ้นแห่งจิตด้วยอำนาจการฝึกจิต ความหลุดพ้นจากราคะด้วยกำลังแห่งสมาธิด้วยการฝึกจิต อีกประการที่หมายถึงความหลุดพ้น คือ วิโมกข์ แปลว่า ความหลุดพ้นมี ๓ ประการ คือ สมุจเฉทวิมุตติ หลุดพ้นอย่างเด็ดขาด ปฏิสสัทธวิมุตติ หลุดพ้นอย่างสงบ และนิสสรณวิมุตติ หลุดพ้นด้วยการสลัดออกไปเป็นนายเหนืออารมณ์ และวิมุตติประกอบด้วย ๓ ทัณฑวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นชั่วคราว วิกัมภณวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยการสะกดไว้ สมุจเฉทวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นเด็ดขาด ปฏิสสัทธวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยความสงบ นิสสรณวิมุตติ คือ หลุดพ้นจากกิเลสอันได้อย่างยั่งยืนตลอดไป ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่ นิพพาน

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า เจโตวิมุตติ ที่หมายถึงความหลุดพ้นนั้น เป็นผลที่ได้จากการเจริญสมาธิ คือสมาธิที่ประกอบกับอภิปัสสยจิต ปัญญาวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ผลปัญญา คือปัญญาที่ประกอบกับอภิปัสสยจิต ฉะนั้น เจโตวิมุตติกับปัญญาวิมุตติ จึงเกิดขึ้นพร้อมกันกับอภิปัสสยจิต ก็เจโตวิมุตตินั้น ได้แก่ เอกัคคตาหรือสัมมาสมาธิ ปัญญาวิมุตติ ได้แก่ ปัญญาหรือสัมมาทิฐิ ที่ประกอบด้วยอภิปัสสยจิต เมื่อบุคคลผู้สั่งสมสมาธิอย่างสม่ำเสมอเข้าถึงอริยมรรค อริยผลได้ อริยมรรค ชื่อว่า กำลังหลุดพ้นจากกิเลส อริยผล ชื่อว่า หลุดพ้นแล้วจากกิเลส อริยมรรคนั้นเป็นกุศลจิตมี ๔ คือโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอภิปัสสยมรรคอริยผล เป็นผลของมรรคเป็นวิบากจิต ก็มี ๔ เท่ากับอริยมรรค คือโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอภิปัสสยผล ซึ่งที่กล่าวมานั้นต้องเป็นไปตามหลักอริยสัจ มีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา อันมีเมตตาเจโตวิมุตติเป็นบาทฐาน เป็นปัจจัยจึงจะทำให้เกิดวิหการธรรมอื่น ๆ ขึ้นได้